folk/ed. Derg, 2022; 28(3)-111. Sayı/Issue -Yaz /Summer
DOI: 10.22559/folklor.2220

Araştırma makalesi/Research article

Kayıperenlerin Kültür Yolculuğundan İzler

Traces of the Cultural Journey of "Kayiperenler" (The Invisible Saints)

Ayşe Duvarcı*

Öz

Bu araştırmada Türk kültürünün farklı tarihi ve dini dönemlerine ait anlatılarda değişik görevlerle karşımıza çıkan Kayıperenler adıyla tanınan ve bir koruyucu ruh olarak kabul edilen kimliklerin görevleri sorgulanarak Batı Ege'de bu görevlerinin dışında tespit ettiğim yeni bir görevin tanıtımı yapılmıştır. Bu nedenle problem sorusu "Kayıperenler kimdir? Türk sözlü kültürü içinde konumları ve anlamları nelerdir, tespit edilen yeni görevleri nedir?" biçiminde sorulmuş, halktaki Kayıperen kabulünün tarihi perspektifinden yola çıkılarak mitolojik dönemlerde destanlarda, İslamiyet etkisindeki Türk hayatında, Alevi Bektaşi geleneği ve tasavvuf anlayışı ile Batı Ege'de tespit ettiğim yitik- zayi bulma konusundaki görevleri makale boyutunun sınırlı çerçevesi ölçüsünde bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Kayıperenlerin son görevi Tire, ödemiş, Manisa yörelerinde ve bu bölgede yaşayan aile bireylerimde uzun yıllardır gördüğüm bir uygulamaya dayanmaktadır. Buna göre bir kimsenin herhangi bir kayıp eşya- varlık bulma

Geliş tarihi (Received): 19-02-2022 – Kabul tarihi (Accepted): 8-07-2022

* Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Türk Halk Edebiyatı/Baskent University Turkish Folk Literature. aduvarci@baskent.edu.tr. ORCID 0000-0002-9031-3611

konusunda çözüm beklentisi varsa, diğer bütün çareler tükenmişse Kayıperenler'i özel bazı ritüeller uygulayarak yardıma çağırır. Bu işlem sonunda kayıpların bulunduğu iddia edilmektedir. Manevi güç ve yeteneklerine inanılan bu olağanüstü varlıkların insanların dünyasındaki görevlerinden biri olarak yerine getirdikleri kayıp bulma işleminin neden onlara verildiği, bu durumda etki ve varlık alanlarının değişip değişmediği de makalenin tartışma konularından biridir. Makalede kayıperenler konusu yazılı kaynak taraması, alan araştırması, sözlü görüşme, sosyal medya üzerinden anket yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: *kayıperen, mitoloji, İslamiyet, kırklar, kayıp bulma*

Abstract

In this research we will examine Kayıperenler (The Invisible Saints) which are accepted as guardian souls and which appear with various duties in different historical and religious stories of Turkish Culture. I will introduce a new duty of them in Western Aegean. Therefore, the questions are "Who are Kayiperenler? What is their place and meaning in Turkish oral culture? And what is the new duty identified?". I holistically discussed, as much as the size of an article permits, their " finding the lost" duty which was not discussed before but I had detected in Western Aegean with a recognition of Alevi Bektasi tradition and Sufism in Turkish life under the influence of İslam, in sagas in mythological periods, starting from the historical perspective of Kayiperen acceptance by the public. In accordance to a practice I experienced in with my family members for many years in Tire, Odemis and Manisa regions, if anybody has a wish to find a lost thing or creature and is helpless to do so, they call Kayiperenler for help with some special prayers. It is claimed that after this ritual they find the lost. Another subject of the article is "Why these supernatural creatures have such a duty to find the lost in humans' life and if their influential and existential region changes. In the article the subject of Kayiperenler has been examined by methods of written source search, field study, oral interview and surveys via social media.

Keywords: *kayıperen (the invisible saint), The Fourties, mythology, Islam, finding the lost*

Extended summary

In this article we are examining the missions of the identities which are considered to be protective spirits, called Kayiperenler (The Lost Saints), appearing with various missions in tales of different historical and religious periods of Turkish culture. I also hereby introduce a new mission of them which I detected in Western Aegean. In previous studies Kayiperenler have been evaluated only in terms of Islam and Sufism. However, their final mission which was overlooked in written studies is to help people find lost things, creatures, people, animals etc. any objects. The objective of this article is to briefly introduce how Kayiperen motive was used in Islam-Sufism and Alevism-Bektashism through mythological period tales; to give information on their actual use and to compare their previous and actual standings.

The subject has been examined with a holistic approach and methods of scanning written resources, oral discussion, and social media polls were used.

The Word *"kayip"* has a few meanings in Turkish. Definition of this word in Turkish Dictionary is: "lost, to get lost, to disappear, vanished, absent", in Grand Turkish Dictionary is: "location unknown, not in sight, without a trace, secret, beyond reason, incomprehensible, spiritual realm. In ancient Turkish *"Eren"* is the plural of man (Dîvânü Lügât'it Türk Dictionary, I, 35-27), also meaning male, brave-experienced person, saint, sheikh. Kayiperenler has meanings like invisible to the eye but felt by the heart, beyond reason, the veiled, secret and hidden, owner of secrets, distinguished creatures, favorites of God, saints…

The pattern of Kayiperen has renewed and updated itself parallel to Turkish society's changing belief and cultural structure in history. They even had new names. To get to know the characteristics of Kayiperen identity, we must have a look at sagas before Islam. In these tales the hero of the saga always has a supernatural helper while overcoming obstacles of various historical periods and cultures. It is both a protective power and a figure which can overcome obstacles by supernatural methods. Campell defines it as "a magical helper" who is sometimes a woman, sometimes a man, sometimes an animal, a motive used very frequently in folk tales. (Campell 2010: 83). We see these heroes in Kyrgyz, Uzbek sagas and Azerbaijani tales. For example, Kocacas Saga which is one of the oldest mythological sagas of Kyrgyz people indicates what happens to man if he stands up against the nature. The heroes of the saga are Kocacoş and Surkeçi. The Saga tells the power and abilities of Surkeci which is a Kayiperen, In Uzbek sagas we see "Kırklar" (The Forties) or "Ciltan" who are supernatural spirits. They are also called Kayiperenler. After Islam, also in Alevism- Bektashism we see that the number forty is used as majority and power, but also as an indication of a solemn group. An important indicator of the subject is "cem" rituals of Alevism- Bektashism. The Forties (Kırklar) is the symbol of the forty noble people who gathered with Ali the Holy. They are considered as forty saints living on earth created by God during the creation of souls, living on earth forever. According to Sufism they are special human beings sent by God to bring order to earth, to destroy evil and to increase the good. Even though their physical existence seems like men, spiritually they have missions which ordinary people may never understand. They are not easily recognized and they keep secrets.

In today's belief in addition to the above missions of Kayiperenler, there is a different mission which we do not see in mythological or Islamic narratives. This cannot be expressed in general as helping people when in need. In this new mission their previous missions are limited. Their main mission becomes only finding the lost. Accordingly, people who are looking for something or someone send some prayers to the souls of Kayiperenler, call them for help and start searching. The lost thing may be a thing may be an object, an animal or a person. --- It is said that after such a search with faith, the lost thing is found at an unexpected location or at somewhere already searched. I encountered this practice during my field research in Tire, Ödemiş, Bayındır, Manisa locations of Western Aegean. I made observations on and got information from my family members who are originally from this region. Besides that, I made a poll on social media for people living in Tire to join,

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

where I asked the questions: "Is there a ritual you practice for finding a lost object?" and "Do you know what is Kayiperenler?". I found out by 205 comments and by information of people that they were practicing rituals of praying not only to Kayiperen, but also to Kayip Dede (The Lost Grandpa) or Zayi Dede (The Missing Grandpa) which is believed to be a spiritual creature helping people find lost things. The source people say that they actually pray to God but during their prayer they mention Kayiperenler because they believe that Kayiperenler are spirits loved by God. This is practiced by many people from various economical, educational and cultural classes. People believe that Kayiperenler help them find the lost fast and practically but they do not have any shrine where people go and pray. They are not worshipped like God. They are believed to be solemn and they are communicated through prayers. The main objective is to reach the final solemn, to God through them. As Kayiperenler have a religious and mystical structure, the trust and faith in them are stronger compared to other practices. Because even though they have a new mission, they are still connected to their previous missions but they created their existence in a completely different area. To profoundly understand Kayıperenler, it is necessary to make research also in outer regions of Western Aegean, especially in Marmara and in the Balkans. Because new research will shed light on the subject as previous faith and practices of Turks immigrating to Anatolia were not distributed evenly.

Giriş

İnsanın zihinsel dünyası ile davranışlarının sebebi arasında ciddi bağlar vardır. Bu bağların oluşması kısa sürede değil mitolojik dönemlerden başlayarak günümüze kadar uzayan süreçte çeşitli etkileşimlerle gerçekleşmiştir. Bu etkileşimlerin başında zaman, mekân, din, dil, yaşayış gibi kültüre bağlı faktörler gelmektedir. Bu davranışlardan birisi olarak Batı Ege'de tespit ettiğimiz bir uygulama bu yazının ana konusu yapılmıştır. Hayatın doğal akışı içinde insanlar zaman zaman kendileri için önemli olan canlı cansız varlıkları, eşyaları kaybeder, bütün aramalarına rağmen bulamazlarsa halk inançlarında geleneğin belirlediği çeşitli uygulamalara başvururlar. Yatırlara ve ziyaret yerlerine gitmek, adaklar adamak, dualar etmek, belirli tekerlemeleri söylemek, bu konudaki en yaygın yöntemlerdir. Tespitimize göre Tire, Bayındır, Ödemiş, Manisa gibi bazı Batı Ege şehirlerinde sözlü kültürü yaşayan halkın birikim ve bilgisinde mevcut olan bir uygulama vardır. Bir eşya veya canlı-cansız varlık kaybolunca halkın ruhani bir evliya grubu olarak kabul ettiği Kayıperenler'e belli dualar okumak ve belli sözlerle yakarmak bu uygulamanın esasını oluşturur. Burada Kayıperenler'den beklenen görev sadece kayıp eşyanın bulunmasına yöneliktir. Fakat Kayıperen kimliği bu bilinen görevle tanınmasının dışında çeşitli Türk destanlarında yardımcı kahraman olarak rol almakta, bazen adı değişmekte, yüklendikleri işlevler daha farklı görünmektedir. Mitolojik dönemden gelen mit, destan, efsane türünden anlatılarda bir ana kahramanın yaşadığı olağanüstü hikâyeler anlatılırken mutlaka ona yardımcı bir veya birkaç kahramandan da destek alınır. Başkahramana yardım eden bu kişi, olağanüstü ya da mitolojik bir varlık veya hayvan da olabilir. Bir milletin inanç ve bağımsızlık idealini şahsında toplayan bir tip olarak başkahramanın gerçek ya da ruhani âlemden kendisine yardım etmesi için seçilmiş ya da gönderilmiş yardımcılar sa-

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

yesinde problemler çözülür, bu kahramanlar genellikle Kayıperen olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca tasavvuf ve halk kültüründe kayberen, gayberen, rical'ül gayb adlarını taşıyan ama tanınmayan, bilinmeyen, görünmeyen fakat gizli sırlara sahip olan, Allah'ın sevdiği ve değer verdiği ruhlar olarak kabul edilen varlıklardan da söz edilmektedir. Bir velîde bulunması gereken niteliklere sahip olduklarına inanılan Kayıperenler, gözle görülmeyen fakat varlığı bilinen, Allah'ın sevdikleri gibi anlamlar taşımaktadır. Fakat bu tanımlar daha çok İslamî dönem tanımları olarak değerlendirilmekte ve kayıperen motifi Türk toplumunun inanç ve kültür yapısının tarihi süreç içinde gösterdiği değişim ve gelişime paralel olarak yenilenip güncellenmekte hatta farklı isimlerle tanınmaktadır. Bu yüzden konunun geçmişten günümüze bir değerlendirmeye ihtiyacı vardır. Bu çalışmanın boyutu göz önüne alınarak konu sadece, Türkiye Türkçesine aktarılmış Türk destanlarının bir kısmından ilgili örneklerle sınırlandırılıp efsane, kıssa vb. gibi türlere yer verilememiştir. Bu sebeple problem sorusu " Kayıperenler kimdir? Türk sözlü kültürü içinde konumları ve anlamları nelerdir?" biçiminde sorulmuş ve halktaki Kayıperen kabulünün tarihi perspektifinden yola çıkarak mitolojik dönemlerde, İslamiyet etkisindeki hayatımızda ve günümüz Batı Ege inançlarında Kayıperenler'in kimliği, karakter özellikleri, görevleri sorgulanıp, tanımlanmaya ve benzerlikleri, farklılıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece bu motifin Orta Asya Türk dünyasındaki izleriyle birlikte günümüz inançlarında nasıl yer aldığı, görev kabullerindeki değişikliğin sebepleri bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Kayıp ve eren olarak iki kelimenin birleşmesiyle oluşan kayıperen kavramının sözlük anlamına bakacak olursak; kayıp kelimesinin Türkçe'de birkaç anlamı vardır. Bunun için Türkçe Sözlük; kayıp: (Arapça) ğayb, kaybolma, yitme, yitim, kaybolmuş olan, yitik, zayi (Türkçe Sözlük, 2005:1116), Büyük Türkçe Sözlük: kayıp: (Arapça sıfat) kaybedilmiş olan, elden çıkmış ve nerede olduğu bilinmeyen, yitik (1981: 544), gayb: (Arapça isim) göz önünde olmayan, alâmet ve emmâre ile bilinemeyen, hakkında delil bulunmayan, gizli olan, his ve aklın ötesinde kalan, insan tarafından kavranamayan, manevî âlem (1981: 336) anlamlarını vermektedir. "Eren" kavramının ise Eski Türkçe'de "erkek" anlamına gelen "er" kelimesinin çoğulu olduğunu (Dîvânü Lügât'it Türk, I, 35-27) fakat-en ekinin zamanla çoğul eki olma özelliğini kaybettiğini onun yerini –ler eki aldığını böylece erenler sözcüğünün oluştuğunu söyleyebiliriz. Eren kelimesinin dilimizde Arapça'daki recül, fetâ, âdem; Farsça'daki merd, civânmerd kelimelerinin karşılığı olarak- erkek, yiğit-tecrübeli kişi ile ermiş, şeyh anlamlarında kullanıldığını görürüz. Türk tasavvufunda ve folklorundaki kullanımında ise er-eren kelimelerinin velî anlamı taşıdığını, Kur'anda bazı ayetlerde söz edildiği gibi (Tevbe 9/108, Nur/24-37 v.b.) iyi davranışları yüzünden övülen erlerin (ricâl) kastedildiğini görmekteyiz (Uludağ, 1995:294). Horasan Erenleri, Rum Erenleri vb. farklı isimlerle de anılan erenler Allah dostluğunu kazanmış, fedakâr, başka insanlara örnek ve önder olabilecek herkesin saygı duyduğu kişiler olarak kabul edilirler. Mürşit, kâmil insan, baba, ata, dede gibi isimler de verilen bu kişiler bir velîde bulunması gereken niteliklere sahip olduklarına inanılan insanlardır. Bu bilgiler doğrultusunda Kayıperenler ise, gözle görülmeyen fakat varlığı bilinen, aklın ötesinde kalan, örtülü, gizli ve saklı olan, çeşitli sırları bilebilen, seçkin kişiler, Allah'ın sevdikleri, velîler gibi anlamlar taşımaktadır. Fakat bu tanımlar daha çok İslamî dönem tanımları

olarak değerlendirildiğinden ve kayıperen motifi Türk toplumunun inanç ve kültür yapısının tarihi süreç içinde gösterdiği değişim ve gelişime paralel olarak yenilenip güncellendiği hatta farklı isimlerle tanındığı için bunların farklı tarihi dönemlerde nasıl kabul gördükleri, görevleri, neleri sembolize ettikleri gibi konularda bilgi sahibi olmamız gerekmektedir. Bu yüzden mitolojik anlatılardan başlayarak günümüze kadar bir değerlendirme yapma ihtiyacı vardır.

1. İslamiyet öncesi mitolojik anlatılarda Kayıperenler

Kendini tanımak ve davranışlarını anlamlandırmak isteyen insanı cins olarak öbür yaratıklardan ayıran şeylerden biri yaptıklarını sorgulaması, sırlarını açığa çıkarabilme gücüne sahip olmasıdır. Bu konudaki başvuru kaynaklarının başında insanların tarihi bilinmeyen dönemlerde olayları, nesneleri anlamak için söyledikleri mitolojik anlatılar gelmektedir. Mit, destan, efsane türünden bu anlatılar bir ana kahramanın yaşadığı olağanüstü hikâyeleri anlatırken mutlaka bir veya birkaç yardımcı kahramandan da destek alırlar. Başkahramana yardım eden kişi, kadın veya erkek olabildiği gibi olağanüstü ya da mitolojik bir varlık veya hayvan da olabilir. Bunlar ruhanî âlemden seçilmiş veya gönderilmiş varlıklardır. Bir eserdeki başkahraman dışındaki her tip, her kahraman yardımcı kahraman statüsünde değildir. Başkahramanın, destanların, halk hikâyelerinin tamamında gösterdiği ortak karakter gibi yardımcı kahramanlar da epik eserlerin ortak motifleri olarak karşımıza çıkar (Köksel 2012: 74). Campbell, monomit kuramını açıklarken anlatı kahramanının tarihin çeşitli devrelerinin ve kültürlerinin izini taşıyan zorlukları aşarken kendisine doğaüstü bir yardımcının eşlik ettiğini, onun hem koruyucu bir güç olduğunu hem de karşılaşılan engelleri doğaüstü yöntemlerle aşabilen bir figür olduğunu söyleyerek bunun halk anlatılarında çok sık kullanılan bir motif olarak kabul edildiğini hatta "büyülü yardımcı" olarak bazen kadın, bazen erkek bazen de bir hayvan olarak karşımıza çıktığını söyler (Campell, 2010: 83). Bu bağlamda kayıperenler Türk dünyasının mitolojik anlatılarında özellikle destanlarda gayberen, kayberen, çiltan, kırk çiltan, cehelten gibi adlarla nadiren ana kahraman, daha çok ana kahramanın yardımcısı göreviyle kendilerini belli ederler. Kırgız, Kazak, Özbek destanları ve Azeri anlatılarında bu kahramanlara rastlarız. Örneklendirmeler bu Türk boylarının anlatılarından bazı seçimler yapılarak gerçekleştirilmiştir. Bu örneklerde Kayıperenler'in ele alınışı şöyledir.

A. Kırgız destanlarında Kayıperenler'den izler

Kırgızların en eski mitolojik içerikli destanlarından biri kabul edilen Kocacaş destanı anlattığı olaylar açısından değerlendirildiğinde kısaca doğaya karşı gelen insanın başına neler gelebileceğini gösterir. Bu anlatıda destan kahramanlarının sonu trajik bir şekilde ölüm olarak gerçekleşir. Destanın özeti kısaca şöyledir. Anlatının iki temel kahramanı vardır. Bunlardan biri Kırgızların Kıtay boyundan Karıpbay'ın Kococaş adı verilen oğludur. Bu çocuk keskin bir nişancı olarak yetişir ve avlanarak Kıtay boyunun geçimini sağlar. Avcılık konusunda şöhreti çok uzak diyarlara kadar yayılmıştır. Bir diğer kahraman da ataya tapma, atalar kültü anlayışının bir yansıması diyebileceğimiz Sur keçi adını taşıyan halkın Kayıperen olarak tanıdığı keçi görünümlü bir olağanüstü varlıktır. "Bilindiği gibi Orta Asya ve Sibirya

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

inançlarına göre totem veya ongun sayılan bu kutsal hayvanlar insanlara iyilik yaptıkları gibi kötülük de yapabilirler" (Ögel, 1971: 35). Kayberen'in diğer adının Sur Eçki olduğunu, bu adlandırmanın genellikle sur kelimesinin "gri" anlamındaki yaygın kullanımına dayanan "Boz Keçi" olarak dilimize çevrildiğini söylemeliyiz. Ayrıca sur sözcüğünün "can" ya da "ruh" anlamına da geldiğini (Yudakhin, 1965: 665) bu ifadenin kişiye veya bir canlıya eşlik eden ruhsal/kutsal bir güç olduğunu belirtebiliriz.

Bu arada Kaşgar tarafında bir han evlenme çağına gelen kızı Zulayka için uygun bir damat aramaktadır. Civardaki bütün bekâr gençler Zulayka tarafından çeşitli sınavlara tabi tutulur fakat o hiçbirini kendine layık görüp beğenmez. O sırada avlanmak için oradan geçmekte olan Kocacaş da yarışmaya katılıp bütün sınavları geçer ve Zulayka ile evlenip yurduna döner. Bir yıl kadar hiç ava çıkmayan Kocacaş'ın bu durumu halk tarafından çok yadırganır çünkü o, boyunun geçimini sağlamak zorundadır. İnsanlar aç kalacaklarından korkarak, endişelenirler.

Bir gün Kocacaş korkunç bir rüya görür bu rüyasını eşi Zulayka'ya anlatıp yormasını ister. O da "Bir daha ava çıkmaması gerektiğini yoksa sonunun kötü olacağını" söyler. Fakat Kocacaş rüyasını bir yaşlıya daha yordurur. O kişi Kocacaş'ı avlanmaya teşvik etmek ve boyuyla arasını düzeltmek için "Bu rüya senin avlanmana işaret ediyor, yiğit adam karısının sözüne uyar mı?" der. Kocacoş'la aynı gece Kayıperen Sureçki (Bozkeçi) de bir rüya görür. Rüyasında Kocacaş gelip bütün soyunu öldürüp yok etmiştir. Endişelenen Sureçki, tekesi Alabaş'ı hemen korunaklı, tehlikeden uzak bir yer bulması için keşfe gönderir. Fakat oralarda dolaşan bir avcı Alabaş'a saldırınca o da kaçıp geri gelir, bir daha da keşfe çıkmaz. Sonunda Kayıperen Sureçki'nin rüyası gerçek olur, Kocacaş gelip onun bütün sülalesini öldürür. Sur eçki Kocacaş'a "Yavrularımı öldürdün, hiç olmazsa tekemi sağ bırak, bir daha senin karşına çıkmayacağım" diye yalvarır fakat Kocacaş ona aldırmadan Alabaş'ı da öldürür. Buna çok kızan Kayıperen insanlara karşı hiç kullanmadığı gücünü kullanmaya karar verir ve İlkbaharda gelip öcümü alacağım" diye yemin ederek kayıplara karışır.

Aradan zaman geçer, ilkbaharda köye bir topal keçi gelir, pek çok kişi onu yakalamak için uğraşır fakat kimse başaramaz. O zaman Kocacaş bunun intikamını almaya gelen Sureçki olduğunu anlar. Ailesinin ve boyundaki diğer insanların itirazlarına aldırmadan Kayıperen keçiyi yakalamak için peşine düşer. Biri önde diğeri arkada çok uzun yolları aşıp yorgun düşerler. Kocaçaş tam onu yakalayacakken kendisini arayan karısı Zulayka ile karşılaşır, onunla konuşmak için kısa bir mola verir. Bu mola sırasında Sureçki otlayıp, karnını doyurmuş ve eski gücüne kavuşmuştur. Tekrar kaçıp kovalamaca başlar. Fakat Sureçki "caytaş" denilen sihirli bir taşla havada bir sis ve duman meydana getirir. Sis dağıldığında Kocacaş kendini aşağı inemeyeceği, yukarı çıkamayacağı yüksek bir kayanın üstünde bulur. Sur eçki ona "Cesedin bile babanın eline geçmeden kayada asılı kalsın" diye beddua eder ve kaybolur. Uzun aramalardan sonra Kococaş bulunur ama ne yapılırsa yapılsın o kayadan indirilmesi mümkün olmaz. Sonunda Kococaş oradan inemeyeceğini anlar ve aşağıda bekleyen insanlara vasiyetini söyleyerek kendini kayalıklardan atar. Kayıperen'in dediği olmuş ve Kocacaş'ın cesedine yakınları dahi ulaşamamış, vahşi hayvanlara yem olmuştur (Cumakunova, 2007: 39-40).

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

Bu anlatıda dikkatimizi çeken, olay ve kompozisyon kurgusu çok eski çağlarda yaşayan bir boyun, hem tabiatın hem de doğaüstü güçlerin yarattığı olumsuzluklarla yaptıkları mücadelenin yanında, insan gibi konuşan fakat kılık değiştirerek keçi şekline bürünmüş Kayıperen'in gücünün ve sahip olduğu yeteneklerin vurgulanmasıdır. Destanda Kayıperen önce Sur keçi (Sureçki) adıyla normal bir keçi kılığında görünürken sonradan kılık değiştirerek topal keçi görünümünde ortaya çıkar. O da insanlar gibi rüya görmekte, bunları yorumlamakta rüyasında gördüklerini bir işaret olarak kabul etmektedir. Ayrıca Kayıperen Surkeçi aynen bir insan gibi yeteneklere ve duygulara sahip olduğu için konuşabilmekte, öfkelenmekte, intikam peşinde koşmaktadır. Hırslıdır, mücadeleden kaçmaz. Bir anda ortadan kaybolma, bir anda ortaya çıkma diğer bir önemli özelliğidir. Destandaki görevi keçi sürülerini zalim bir avcının elinden kurtarmak, onları korumaktır şayet bunu başaramazsa zalim avcıları ortadan kaldırıp onları yaptıklarına pişman ederek ders vermek bir diğer işidir. Bunu yaparken de olağanüstü güçlerini kullanacaktır.

Sekirip taşka çıktı emi (Sekerek taşa çıktı şimdi.)

Eçkidey taşta cürüügö (Taşta keçi gibi yürümekte)

Kococaş mergen mıktı emi (Avcı Kococaş ustalaştı şimdi)

Öydölöp çıgıp barganda (Tırmanarak çıkıp vardığında)

Ortolop aska kalganda (Kayanın ortasına geldiğinde)

Kayberendin Sur Eçki (Kayberenin Sur Eçki)

Karangı tuman saldı deyt (Kara duman saldı diyor)

Kayda ketip kalganın (Nereye gidiverdiğini)

Kococaş körböy kaldı deyt (Kococaş göremedi, diyor) " (Köse, 2002: 356-359)

Kırgızların Kayberen, Kayıperen, gibi isimlerle andıkları ve iyiliksever ruhlar arasında kabul ettikleri ruhlar, hayvanları korumakla görevlidirler ve dağlarda yaşarlar. Hayvanların çoğalması ve üremesi de onların görevleri arasındadır. Ancak kızdırıldıkları zaman hayvanları telef edebilirler. Bu yüzden Kırgızlar ava çıkmadan önce avın bereketli ve uğurlu geçmesi için Kayıperen'e dua eder. Dağlarda yaşayan hayvanları koruyan bu ruhlar aynı zamanda yaşadıkları yerin iyesi kabul edilirler. Bu yüzden dağdayken bir tehlikeyle karşılaşan Kırgız, Kayıperen'den yardım ister. "Başına dolanayım Kayberen, kırk Çiltan yardım et"der (Beydili, 2005: 303). Bu söylemde Kayberen ve kırk Çiltan motifleri birbirine karışmış gibi görünmektedir. Halk inancına göre Çiltanlar üstün güçlere sahip bir yapıdadır ve insanlara iyilik eden, destek veren karakterlerden kabul edilirler. Çaresiz kalanlara yardım eder bir taraftan da korur, kollar mutluluk verirler. Sayıları hiç değişmez, daima kırk iyi ruh olarak kabul görürler. Göze görünmezler. Mezarları, kutlu yerleri, insanların gidemediği mağaraları kendilerine mekân tutmuşlardır. Doğaüstü güçlere sahiptirler. Halk arasında bu koruyucu ruhlar çiltan (kırk insan, kırk kişi), gayip erenler (Kayıperenler) gibi adlar alırlar (Oh-Jorayev, 2017: 10). Kırk Çiltan'la ilgili anlatılan bir hikâyeye göre bir karı kocanın hiç çocukları olmamıştır. Ömürleri boyunca evlat sahibi olmak için dua eden bu aileye Allah, yaşlılıklarında kırk evlat verir. Bu çocuklara bakamayan karı koca onları bir dağa götürüp bırakır. Kayberenler

bu çocukları bularak besleyip büyütür. Bu kırk çocuk büyüdükten sonra insanların gözüne görünmeden yaşayan koruyucu ruhlara dönüşür (Beydili, 2005: 304).Bu hikâye bize Kayıperen ve kırk Çiltan motiflerinin içiçe geçtiğini, her ne kadar farklı isimlerle anılsalar bile hem görev içeriği bakımından hem de etki ve varlık alanı olarak aynı sınırlar içinde olduklarını açıkça göstermektedir.

B. Özbek anlatılarında kayıperenlerden izler

Özbek- şaman mitolojik anlatılarında yer alan yardımcı kahraman motiflerinin içinde Kırklar ve Çiltanlar dikkat çeker. Bunlar destan kahramanının olağanüstü yardımcısı ve sihirli koruyucusudur. Özbek halkının inanışına göre Çiltanlar göze görünmeyen kırk iyi ruhtur. Halk bunlardan "Kırk Çiltan, Gayiberanlar" diye bahseder. Bir düğün veya bir şenlik olduğunda bir kurban keserek Çiltanları-Gayiperenleri mutlaka anmak gerekmektedir. Aksi takdirde o törenin bereketi olmaz. "Kaşgaderya Jiray-ozan şamanları arasında çiltan aşı diye bir tören vardır. Bu aş pişirme töreni için ozan bir tavuk, koyun veya keçi keserek kırk yağ lâmbası açar. Bu lâmbalara kırk tane olmasa bile beş on tane çeşitli ipekten ip takılır. Sonra yemek yenir. Tören sonunda Çiltanlar adına dua edilerek onlardan hep destek vermeleri istenir (Oh-Jorayev, 2017: 11). Ayrıca şamanların yaptığı hastalığı iyileştirme törenlerinde bu koruyucu ruhların desteğine ihtiyaç duyularak vücuda giren kötü ruhları kovmak için yapılan dualarda mutlaka onların adı anılır.

Momolar haqidan,

O'zlasringiz qo'llangiz.

Qirq bir chilton qo'llangiz,

Dalada yursa qo'llangiz (Oh-Jorayev)

(Ninelerin hakkı için

Kendiniz kullanınız

Kırk bir çiltan kullanınız

Tarlada gezse kullanınız)

Ayrıca bazı şaman davullarına çiltanlar adına yapılan kurban törenlerinde kesilen hayvanların kanıyla kırk tane nokta biçiminde işaret konur ve kesilen hayvanın kanının birazı bir kâseye akıtılarak çiltanlara ziyafet vermek için ayrılır. Bunun adına çiltanlar payı denir. (Oh-Jorayev, 2017: 11).

Özbek destanlarında ise kahramanlar çiltanlar arasında bulunarak onların dua ve desteklerini alıp çok zor işlerin üstesinden gelirler. Melika Ayyar destanı adıyla bilinen ve bir Köroğlu anlatısı olan Özbek varyantlı destanın konusu Köroğlu ile peri kızı Melike Ayyar etrafında gelişen mitolojik olaylardır ve kısaca şöyledir: Köroğlu bir gün ava çıkar, göl kıyısında bir peri kızını görüp âşık olur. Kızın adı Melike Ayyar, memleketi ise Türkistan'dır. Peri kızı aniden ortadan kaybolunca Köroğlu derdinden hastalanır. Oğlu Avaz babasını bu derten kurtarmak ve Melike Ayyar'ı bulup gelmek için yollara düşer. Destanın tamamında Avaz'ın

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

Türkistan ülkesini ararken karşılaştığı devler ve periler dünyasında başına gelen olaylar, bunlardan kurtulması, iyilik yapan, büyü ve sihirleri bozabilen kalenderler ve bunların başındaki Şakalandar (Şah-kalender) ile tanışması ve onların yardımı ile Melike Ayyar'ı kurtarıp Göroğlu'nun yanına dönmesi orada babasının destan boyunca kendisine yardım eden Şah-ı Kalender olduğunu görmesi, bu kılık değiştirme işinde ona yardım edenlerin ise çiltanlar olduğu anlatılmaktadır. (Yoldaşoğlu-Yücel, 2007: 20-381)

Bu destanda babası olduğunu bilmeden Şah-ı kalandar'ı savaşa gönderen Avazhan ona iyi yolculuklar dileyerek şöyle der:

Madadkoring bo'lsin g'oyib eranlar,

Bor endi topshirdim yaratgan haqqa,

Xudo yoring bo'lsin Ollohu akbar! (Malika Ayyor, 1988: 132)

(Koruyucun olsun Kayıperenler

Var şimdi havale ettim yaratan Hakk'a

Hüda yârin olsun Allahüekber)

Bu duada yardım istenen varlıkların adı Kayıperenler olarak geçmekte ve onların koruyucu gücünün Allah'tan geldiği kabul edilmektedir. Halk onlara edilen dualaların karşılığının verileceğine, inanmaktadır. Ayrıca hem mitolojik hem İslami özellikleri bir arada taşıyan beyitler de dikkat çekicidir.

Kurbanın olayım imam, çiltenler

Hu Allah diye ağlar, Avazla, Zerger

Yeryüzünde yaşamış bütün veliler

Bu sözleri söyler Şah-ı kalender

Sopasını yere vurdu püskülüyle

El kaldırıp dua etti çiltenler.

Bir çeşme akıp Hakk yaradandan

Sevindiler bu susayan beyler. (Yoldaşoğlu-Yücel, 2007: 135)

Özbek sahasındaki bir diğer destan olan Alpamış destanının konusuna bakacak olursak, Türk kültürüne ait pek çok özelliği barındıran destanın konusu kısaca şöyledir: Kongrat ilinde yaşayan Bayböri ve Baysarı adlı iki erkek kardeşin çocukları yoktur. Bayböri ve Baysarı, büyük bir sünnet düğününe katılırlar ve çocukları olmadığı için iyi bir şekilde ağırlanmazlar. Buna çok üzülen Bayböri ve kardeşi çocukları olması için Şahımerdan Pir'den yardım isterler. Pir, Bayböri ve Baysarı'ya halkı toplayıp, sofra düzüp, eğlence yapmalarını, böylece çocukları olacağını ve kendisinin de oraya gelip çocukların adını koyacağını söyler İki kardeş kırk gün kırk gece eğlence yaparak halkı yedirip içirir. Bunun üzerine eşleri hamile kalır. Bayböri'nin bir oğlu ve bir kızı, Baysarı'nın ise bir kızı olur. Bu sevincin üzerine Şahımerdan Pir gelir, Bayböri'nin oğlunun adını Hekimbek, kızının adını ise Kaldırğaçayim ve Baysarı'nın kızının adını ise Berçin koyar. Pir, Hekimbek ile Berçin'i beşik kertmesi yapar. Hekimbek yedi yaşı-

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

na gelince Şahmerdan Pir onun adını değiştirip Alpamış yapar. Şahımerdan Pir, "Dünyadan doksan alp geçti, bunların başı Rüstem-i Dastan idi, sonuncusu da Alpamış olsun" der. Bunun üzerine Alpamışbek, doksan alpten biri olur. Şahımerdan, Alpamış'ın sırtını sıvazlar ve böylece ateşe atsalar yanmaz, ok atılsa fayda etmez ve yanından Kırklar ayrılmaz olur." Destanda zalim ve merhametsiz Bayböri'nin, Baysarı'nın adamlarına yaptığı işkenceler anlatılır. Bayböri'nin zalimliğinden Şah-ı merdan pir'in yardımlarıyla kurtulan Alpamış bütün düşmanlarını yenerek Berçin'e kavuşur.(Yoldaşoğlu, 2000: 25-490) Bu destanda da hem Kırklar hem Kırk Çiltan motifi insanlara yardım eden görünmez varlıklar, dini mistik yapı ile ilgili olağanüstü figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi kırk sayısı sözlü halk edebiyatı anlatılarında çokluk ve güç ifadesi olarak kullanılmanın yanında dini bir topluluğun göstergesi olarak da kullanılır. On İki İmam, Kırk Çiltan medetkâr olsun (Yoldaşoğlu, 2000: 105).

Çiltan inanışı Şamanist görüşlerle ilgili olarak Orta Asya'da kutsal olanları anlatmak için kullanılan bir ifade olarak bilinmekte, zaman zaman bunun yerine sadece" kırklar" denilmektedir. "Çiltanlar bir taraftan dünyayı idare ederler yani dünyanın sahipleri olarak kabul edilirler bir taraftan da insanlara koruyuculuk yapıp, dertlerden uzaklaştırarak mutluluk getirirler. Orta Asya Türklerinin sözlü edebiyatında göze görünmeyen varlıklar, pirler olarak bilinen bu erenlerin adı çoğu zaman Gayıberen, Kırk Şilten-Çiltan (Görünmez âlemin erenleri kırk çiltan) olduğu söylenir"(Beydili, 2004:142).Kurgusu bakımından Bamsı Beyrek hikâyesine benzeyen Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenen bu destanda tıpkı Melike Ayyar destanında olduğu gibi İslamiyet etkisi özellikle Alevi- Bektaşi geleneğinin etkisi açıkça hissedilmektedir. Bilindiği gibi Şah-ı merdan, Şah-ı kalandar sıfatları Hz. Ali'ye Hz. Muhammed tarafından onun mertliği ve yiğitliğiyle ilgili olarak verilmiştir (Akın, 2012: 23). Hz. Ali, bu ve benzer özellikleriyle Türk anlatı geleneğindeki doğaüstü yardımcının devamı olarak Türk destanlarında yerini almıştır.

1) İslamiyet sonrası Kayıperenler, Çiltanlar, Kırklar

a) Alevi Bektaşi inançlarında Kayıperenler

Çiltan inancı diğer Türk boyları arasında da yaşamaktadır. Mesela İrene Melikoff Güney Azerbaycan'da Tebriz yakınlarında Kırklar veya Cehelten (Çiltan) olarak bilinen bir topluluğun yaşadığını onların inanç ve geleneklerinin Türkiye Alevileriyle aynı olduğunu söylemekte ve bu insanların Türk olduğunu ifade etmektedir (Melikoff, 1993:34).Alevi Bektaşi geleneği içinde yer alan Kırklar motifi de Çiltan anlayışının yansımalarından kabul edilir. Eröz, bu inancın geçmişinin çok eskiye dayandırıldığını söylemekte, Türkmen boylarının İslam'la tanışmasından sonra İslami renge büründüğünü ve İslami arka plan kazandığını ifade etmektedir (Eröz, 1977: 203). Bu sayı, sözlü halk edebiyatı anlatılarında çokluk ve güç ifadesi olarak kullanılmasının yanında dini bir topluluğun göstergesi olarak da kullanılmakta ve kırklar figürü olarak İslamiyet'le ilgili dini- mistik yapı üzerine oturtulup kahramana yardımcı olan ruhani varlıklar biçiminde görülmektedir. Konunun önemli göstergesi Alevi- Bektaşi anlayışının temel ritüeli olan cem törenleridir. Önceleri büyük bir kapalılık ve gizlilik içinde icra edilen bu törenlerin meydana gelişi mitik bir anlatı olarak bugün de kuşaktan kuşağa söylenerek aktarılan hikâyeye göre şöyledir. Hz. Muhammed miraçta veya miraç sonrası Hz.

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

Ali'nin sırrına ermiş ve Kırklar'la konuşmuştur. Anlatıya göre Hz. peygamber bir gün suffe-i safâ'nın kapısına gider, kapıyı çalar. İçeride sohbet etmekte olan Kırklar "kimsin" diye sorunca O da "Ben peygamberim, kapıyı açın içeri gireyim siz erenler ile dem dîdar göreyim" der. Kırklar "Bizim aramıza peygamber sığmaz, git peygamberliğini ümmetine yap" deyince Hz. Peygamber geri döner. Bunun üzerine Hak Taâlâ'dan "geri dön" diye bir nidâ gelir. Tekrar kapıya varır. Aynı durum tekrarlanır. Üçüncü defa kapıya gelince aynı soruya "Seyyid'ül kavm hâdim'ül fukarâ" (toplumun efendisi, fukaranın hizmetçisiyim) cevabını verince içeri girmesine izin verilir. İçeride 39 kişi vardır, bunun 22 si erkek, 17si kadındır. Görünürde toplam 39 dokuz kişi vardır bir kişi eksiktir. Onun da Selmân-ı Farisî olduğunu şimdi dışarda bulunduğunu söylerler. Hz. Muhammet "Siz kimsiniz?" diye sorar onlar da "Biz Kırklarız, bize Cehelten derler, cümlemizin gönlü birdir. Birimiz neyse hepimiz oyuz, birimiz kırk, kırkımız birdir bizim" cevabını verirler. Hz. Muhammed, "Nasıl?" diye sorunca, "Birimizden kan aksa, cümlemizden kan akar" derler ve Hz. Ali koluna neşter vurarak kanatınca hepsinden kan gelir. Hz. Ali kolunu bağlayınca hepsinin kanaması da durur. Bu arada Selmân-ı Farisî bir üzüm tanesiyle gelir. Kırklar, "Ey fakirlerin hizmetçisi, Bu üzüm tanesini aramızda paylaştır" derler. Hz. Peygamber bir üzüm tanesini kırk kişiye nasıl paylaştıracağını düşünürken Cebrail, "Şerbet eyle ya Muhammed!" der. Hz. Muhammed, tabağın içine su koyar, parmaklarıyla 60 üzüm tanesini de ezerek karıştırır ve böylece kırklara üzümü şerbet olarak sunar. Şerbetten içen kırkların tamamı mest olarak kendilerine değişik bir hal gelir ve oturdukları yerden kalkıp bir kere "Ya Allah!" deyip sema'ya dururlar (Kaplan, 2012: 261- 263).

Bu anlatılarda Kayıperen figürü, Kırklar- Çiltan-Ceheltan adıyla kendini belli etmektedir. Fakat dikkat çekici nokta artık bu anlatıların merkezindeki Kırklar motifinin bir dini kimliğe bürünmesi İslamiyet çatısı altında kendini dönüştürmeye başladığının belirginleşmesidir. Kırklar artık Hz. Ali ile birlikte bir araya gelen kırk ulu kişiyi simgelemekte ve Allah'ın ruhları yarattığında var edilen, her devir ve zamanda yeryüzünde bulunduklarına inanılan kırk ermiş olarak kabul görmektedir. Görünmeyen, tanınmayan bu ruhlar dilimizde" kırklara karışmak" deyimiyle ifade edilmektedir. Türk halklarının mitolojik görüşlerine göre sonsuza kadar yaşayacaklarına inanılan varlıklar olarak Kırklar veya Kayıperen ruhlarının koruyuculuk işlevi İslam öncesi çağlarının inançlarıyla ilgilidir. Son dönemlerde bu varlıklar İslamiyet'in görünür kalıplarını kabul etmiş ve İslam formlarına bürünmüşlerdir (Beydili, 2005: 313).

b) Tasavvufta Kayıperenler, Ricalü'l gayb

Türkçe Kayıperenlerin karşılığı Arapça Ricalü'l gaybdır. Her iki ifade de halk arasında birbirinin yerine kullanılmakta bunlar bilinmeyen, tanınmayan ama insanlara yardımcı olağanüstü varlıklar olarak kabul edilmektedirler. Halk daha çok Türkçe ifadeyi tercih ederken, yazılı metinlerde ve dini anlatımlarda Arapça kullanım tercih edilmektedir. Gayb, insanın bilmesi ve görmesi dışında kalan, aklın ötesinde bilinmeyen bir alandır. Rical ise racül kelimesinin çoğuludur, erkek anlamına gelmektedir (Develioğlu, 2007: 881). Rical'ül gayb ise dünyayı idare ettikleri kabul edilen sufîler topluluğuna verilen isimdir ve gayb insanları, gayb erenleri anlamına gelmektedir (Kara, 2013: 196).

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

Ricâlü'l gayb olarak adlandırılan aynı zamanda eren, ermiş, veli kavramlarıyla ifade edilen, halkın Kayıperenler de dediği bu kişilerle ilgili tasavvuf algısına göre bunlar Allah'ın dünyanın düzenini sağlamak, kötülükleri yok etmek, iyilikleri çoğaltmak için seçtiği ve görevlendirdiği bazı özel kullardır. Bunların maddi varlıkları insanlar gibi olsa da manevi yönden sıradan insanların asla idrak edemeyecekleri görevleri vardır. Herkes tarafından kolaylıkla tanınmazlar, gizli birtakım sırları bilirler, herkesin iyiliğini düşünürler, bunlara Üçler, Yediler, Kırklar gibi isimler de verilir. Bu sayılar halk edebiyatından tasavvufa, deyim ve atasözlerinden inançlara kadar her alanda kullanılmış, dini değerler yüklenmiş, bu yönüyle bir simge kullanım olarak hayata yansımıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu sayıların din ve kültür alanındaki kullanımı devam etmektedir.

Yedilerle kırklarla,

Aksakallı pirlerle

Yüzü balkır nurlarla

Bize dervişler gelir. (Yunus Emre), (Kocatürk, 1968: 46)

Türk tasavvuf hayatında kendine geniş yer bulan Ricâlü'l gayb, tasavvuf ehli olmayan âlimler tarafından kabul edilmemiş, İslamiyet'in en çok tartıştığı konularından biri olmuştur. Bu eleştirilerin başında Ricâlü'l gayb olduğu söylenen bazı kimselere, Allah'a ortak gösterir gibi olağanüstü güçler atfetmek İslam inancıyla uyuşmaz düşüncesi gelmektedir. Bu görüşün sahibi olan İbn Teymiyye bu tür bir anlayışın daha çok Hristiyanların ve aşırı Şii fırkaların inanış biçimlerini yansıttığını söyler (Uludağ, "Abdal"1988:60). Mutasavvıfların abdalan, kutup, gavs, evtâd gibi değişik isimler verdiği gayb erenlerin arasında hiyerarşik bir düzen göze çarpar. "Bu ümmetin içinde İbrahim tabiatı üzere 40, Musa tabiatı üzere 7, İsa tabiatı üzere üç, Muhammet tabiatı üzerine bir kişi bulunur. Bunlar derecelerine göre halkın efendisi sayılırlar" (Yılmaz, 1995: 32) şeklinde bir anlatım vardır. Bu sıralamada en baştaki kimliğe kutup adı verilir. Daha sonra onun vezirleri konumunda iki imam vardır. Kutup ve bu imamlara üçler denir. Daha sonra evtâd adı verilen âlemin dört yönünde görevlendirilmiş dört velî bulunur. Böylece oluşturulan yedi kişi Abdal olarak ifade edilir (Uludağ, 1995: 194-195). Bunlardan tek olan öldüğünde Allah onun yerine üçlerden, onlardan biri öldüğünde onun yerine beşlerden birini geçirir. Üç yüzlerden biri ölünce onun yerine halktan birini yerleştirir. Böylece genel olarak gayb erenleri olarak adlandırılan bu Allah dostlarının makamı boş kalmaz. Ölenin yerine ve makamına kendinden sonraki yerleştirilir. İskender Pala "Bunlar her devirde mevcut olup Allah'ın emirlerine göre insanları idareye çalışırlar. Ancak halk bunların kim olduklarını bilemez. Her çağda Allah'ın tecellisine mazhar olup Peygamberimizin manevi mirasına sahip olan bir kişi yaşar, buna kutup denir. Kutbun sağında ve solunda iki yardımcısı vardır ki bunların hepsine birden "üçler" denir. Ayrıca dünyanın dört yanında idareyi sürdüren dört kişi daha vardır ki diğer üçüyle birlikte "yediler" adını alırlar. Bundan sonra da dereceleri düşük kırk kişi daha gelir ki bunlara da "Kırklar" denir diyerek konuya açıklık getirmekte ve bunların her devirde mevcut olup ölenin yerine terfi etme yoluyla gelerek görevlerini yaptıkları ayrıca tayy-i zaman,ve tayy-i mekân sırlarına sahip olduklarını da söylemektedir (Pala, 2008: 174).

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

c) Günümüz inançlarında Kayıperenler

Kayıperenler tarihi bir alt kültür mirası olarak başlangıçta hem doğaüstü bir güç hem de her türlü engelleri aşmaya gücü yeten bir koruyucu ruh olarak insan ve hayvanların mutluluğunu sağlayan bir varlık veya canlıların yardımcısı kabul edilirken kuşaktan kuşağa aktarılış sürecinde değişim göstermiş, ait olduğu topluluğun inanç ve kültür anlayışına paralel olarak koruyucu ve yardım edici velî, Allah'ın çok sevdiği ve bazı işler için görevlendirdiği ermiş kişiler bağlamında kullanılmaya başlamıştır. Fakat Kayıperenler'in bu misyonlarına ek olarak mitolojik veya İslami anlatılarda görmediğimiz farklı bir işlevleri daha vardır. Bu görev her sıkıntılı durumda yardımcı olma gibi bir genel adlandırmayla ifade edilemeyecek bir durumdur. Söz konusu olan bu yeni işlev kayıperenlerin eski görev sınırlarının daraltılarak sadece kayıp bulma konusuna odaklanmaları şeklinde tanımlanabilir. Buna göre kayıp konusunda çözüm beklentisi olan kişiler, kısa yoldan daha hızlı amaclarına ulaşmak için abdest alıp üç İhlas bir Fatiha okuyarak Kayıperenler'in ruhuna gönderir ve onları yardıma çağırarak, daha önce baktıkları yerler de dâhil hızlı bir şekilde kayıplarını aramaya başlarlar. Aranan kayıp bir eşya, hayvan veya insan olabilir. Bu şekilde inanarak yapılan arama sonunda çaresizliğin iyice hissedildiği noktada kayıpların ya hiç akla gelmedik bir yerde veya daha önce defalarca bakılmış ama bir şey bulunamamış bir ortamda bulunduğu söylenmektedir.

Bu uygulamaya Batı Egede Tire, Ödemiş, Bayındır, Manisa gibi bölgelerde yaptığımız alan araştırmalarında rastladık. Uzun zamandır kökeni bu bölge olan ailemiz içinde de gözlemlediğimiz davranışlar ve aldığımız bilgiler yanında, sosyal medya üzerinden (Facebook-Tire'de Son Dakika yönetici Ergün Çelik-4 Haziran 2021) yapılan ve Tire'lilerin katıldığı bir platforma- Kayıp herhangi bir eşyanızı ararken uyguladığınız bir ritüel var mı? Kayıperenleri tanıyor musunuz?- sorusu soruldu. Yapılan 205 yorum arasında bu kavramı tanıyıp uygulayanların aktardıkları bilgiler arasında sadece Kayıperen değil, Kayıp Dede, Zâyi Dede gibi adlandırmalarla bilinen ve ermiş kimliğiyle insanlara kayıp konusunda yardımcı olabileceğine inanılan bir ruhsal varlığa dua edildiğini gördük Bu dua üç İhlas bir Fatiha'dan meydana gelmekte, Kayıperenler'in ruhlarına bağışlanmakta, onların yüzü suyu hürmetine kayıp nesnenin- varlığın bulunması istenmektedir. Kaynak kişiler "Dileklerini Allah'tan istediklerini ama Kayıperenler'in Allah'ın çok sevdikleri ruhlardan olduğu için onların da adını söylediklerini belirtmektedirler."Aldığımız bilgilere göre onlar görünmez kırk kişidir ve dünyayı çekip çevirirler. İnsanın kalbi temizse ve onlara inanırsa yardımlarını esirgemezler.[4] Bu inanç bağlamında Allah'ın etrafında var olduğu düşünülen bazı güçlü ruhlardan yardım isteme ve bunların kayıp bulma konusunda yardımlarının olacağını kabul etme, dualaın geri çevrilmeyeceği inancını da birlikte taşımaktadır. Kişi için bu durum bir imkân olarak kabul edilmekte, insanların birbirine tavsiyesiyle yaşamaya devam etmektedir. Bu inancın hitap ettiği insan kitlesi her ekonomik, eğitim ve kültür seviyesinden olabilmekte, kökleşmiş bir kültürel öge olarak görünmektedir. İnsanın kayıp konusundaki sıkıntısına kısa yoldan, hızlı ve en pratik şekilde cevap verdiklerine inanılan kayıperenlerin kutsal kabul edilen ve dua edilen bir mekânları, türbeleri yoktur. Kendilerine tapınma da söz konusu değildir. Sadece kutsal olduklarına inanılır ve onlarla temasa geçmenin yolunun üç İhlas bir Fatiha okuyup ruhlarına göndermek olduğu ifade edilir. Maksat bu sayede asıl kutsal'a yani Allah'a ulaşmak ona yalvarmaktır. Fakat doğrudan Allah'a yakar-

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

mak yerine gaybı bildikleri düşünülen bu ruhlarla bağlantı kurulursa dualaların geri çevrilmeyeceği düşüncesi yaygındır. Bu düşünce Kayıperenler'in manevi gücünün de bir göstergesi kabul edilmektedir. Görüştüğümüz kişiler bu uygulamayı ailelerinden, arkadaşlarından öğrendiklerini daha önce denediklerini ve olumlu sonuçlar aldıklarını söylemişlerdir. Kayıperen motifi, sözünü ettiğimiz coğrafi bölgede yeni bir görev olarak kayıp bulma sorumluluğunu üstlenmiş, ruhani kimlik taşıyan bir grup kutlu topluluk olarak önem taşımaktadır. Anıldıkları kayıp-gayb sözcüklerinin Türkçe'de taşıdığı anlam ile onlara yüklenen bu yeni sorumluluğun arasındaki ilişki oldukça dikkat çekicidir. Adeta isimlerinin anlamının yansıması görevleri haline gelmiştir. Dini ve mistik bir yapı taşıdıkları için Kayıperenler'e duyulan güven ve inanç halk nezdinde diğer uygulamalara göre daha etkilidir. Çünkü yeni bir görevleri olmasına rağmen eski görevlerinden de tamamen kopmamışlar, ama bilinirliklerini başka bir alanda da var etmişlerdir.

Değerlendirme

Görüldüğü gibi Kayıperen motifinin arka planında oldukça uzun bir tarihi geçmiş vardır. Özetle, çok geniş ve zorlu bir iklime sahip Orta Asya'da dağınık boylar şeklinde yaşayan Türkler'in inanç sistemleri bu çetin coğrafyadan etkilenerek oluşmuş ve tabiat kültleri ile atalar kültü adları verilen güçlü bir inanış üzerine kurgulanmıştır. Bilindiği gibi atalar kültü, ölmüş ataların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet duygusu temeli üzerinde şekillenmiştir. Ataların öldükten sonra da ruhlarının yaşadığına, manevi varlıklarının yeryüzünde kaldığına, geride bıraktıkları insanların hayatlarını etkilediğine inanılmakta onları mutlu etmek için anmak, törenler düzenlemek ve dua etmek gerekmektedir. Bu inanç giderek İslami dönemde veli- evliya kültü inancına dönüşmüştür. Bu veliler, olağanüstü yeteneklere sahip, mistik güçlerle dolu özellikleriyle diğer insanlardan ayrılırlar (Ocak, 2000: 62). Velilerin ölümlerinden sonra da insanlara yardımlarının devam edeceği düşüncesinin, görünmeyen, gizli ama iyiliksever ruhların hep var olacağı inancını beslediğini söylemek mümkündür. Kutlu ve kendilerine olağanüstü yetenekler bağışlanmış ruhlar İslam öncesi Türk kültüründeki mevcudiyetlerini İslam sonrası anlayışla da bağdaştırıcı bir süreç içinde uzlaşı ile devam ettirmişlerdir.

Türkler İran, Soğd ve Maveraünnehr üzerinden İranlı ve Arap tacirler ve sufiler aracılığıyla İslam'la tanışırlar. Bir yandan Türkler'in yaşadığı coğrafyanın İslam öncesi Budist ve Maniheist mistik kültürleri, öte yandan kendilerine ait Şamanist inanç ve gelenekler; İslam sonrası Türk topluluklarının muhtelif katmanlarında, yerine ve zamanına göre az veya çok İslam'la karışır. Şüphesiz ki bu mistik inançlar, kabuller, anlatılar tasavvufun Türkler arasında geniş bir kabul görmesini kolaylaştırmıştır (Ocak, 2011: 77-79). Yukarıda söz konusu edilen unsurlar İslamileşerek tasavvuf kaynaklarına geçmiş, şeyhlerin menkıbelerinde kerâmet hikâyeleri olarak bolca kullanılmıştır. Hatta bazen şaman uygulamaları ve anlatıları İslam'ın kendisi olarak kabul edilmiş, bazı insanlar bunları İslamî birer inanç olarak algılayıp, kuvvetle bağlanmışlardır.

> Yüzyıllar boyu belli bir kültüre sahip olmuş, ve onun içinde yoğrulmuş, sonra çeşitli sebeplerle başka bir kültüre geçmiş insan topluluklarının bu geçiş sırasında, hatta çok uzun zaman sonra bile, eski kültürle ilgilerini kesmedikleri, ona ait bazı unsurları olduğu gibi bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak korudukları bilinen bir gerçektir. Bu durum İslam kültürüne giren çeşitli Türk topluluklarında da tekrarlanmıştır. (Ocak, 2000: 53)

e-ISSN 2791 https://www.folkloredebiyat.org

Kayıperenlerin Anadolu'ya ulaşmaları da bütün bu yaşanmışlıklar sonucunda gerçekleşmiştir diyebiliriz. Moğol istilası sırasında İran, Horasan ve Azerbaycan'a gelen Yesevilik yine Moğollar yüzünden buralardan yola çıkarak Anadolu'ya yayılır. Göçmen dervişler yeni vatanlarında yeni tekkeler kurup görüşlerini anlatmaya başlarlar. Bu bağlamda Anadolu'da çeşitli siyasi ve sosyal sebeplerle yeni dalgalanmalar ve yeni tarikat yapılanmaları oluşur ki Bektaşilik bunların en etkin olanlarındandır ve konargöçer Türkmen boylarını çok etkilemiştir (Köprülü, 1976: 205-209). Kayıperenler, Kırklar ve Çiltanlar ilişkisi en çok bu tarikat içinde cem meclisi dolayısıyla kendini belli etmektedir.

Sonuç

Uzun bir tarihi süreç sonunda motif adı aynı kalan Kayıperenler eski işlevlerini kısmen devam ettirirken kısmen de yenilemiş, en önemlisi sınırlandırmıştır. Başlangıçta Türk soylu halkların mitolojik anlatılarındaki özellikle destan metinlerindeki örneklerimizde görüldüğü gibi atalar kültü izlerini taşıyan insan ve hayvanları koruma, yardım etme görevleri İslami dönemde tasavvuf algısında, Alevi-Bektaşi anlayışında Allah'ın manevi otoritesini temsil etme, Allah adına onun rızasıyla manevi âlemin idaresine katkıda bulunma şekline dönmüş ve adları Çiltan, Çeheltan, Kırklar, Ricalü'l gayb şeklinde söylenir olmuştur. Eski Türk dini inançlarının izlerini taşıyan kimlikleri, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber İslamiyet çatısı altında kendilerini dönüştürerek varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Günümüz inançlarında ise bu kimliklerden biri olan Kayıperen'in güncellendiğini yeni bir bağlamda kullanılmaya başlandığını, canlılığını ve varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Kayıperenler'in yeni görevi yine inanç boyutunda fakat bir dua uygulamasıyla birlikte gerçekleştirilen kayıp eşya veya varlıkları bulma şeklini almıştır. Fakat şu da unutulmamalıdır ki bu değişim hayal gücünün katkısı ile kayıp kelimesinin dilimizdeki anlamıyla örtüşen (kayıp: yitik, zayi) bir hale dönüşmek şeklinde olmuştur. Bu değişmeye rağmen destanlardaki ve İslami anlatılardaki asıl görevinden de tamamen kopmamış ama bilinirliğini başka bir alanda da var etmiştir. Artık bu alanın içinde bir yardımcı kahraman değil, tek başına görev yapan asli bir güç halinde görünmektedir. Günümüzdeki Kayıperenler, Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Ahmet Yesevi tasavvufu, İran Melamiliği, Anadolu halk İslamı ve Alevilik- Bektaşilik inançlarının kesiştiği noktada durmakta, yeni görevi ile günümüz insanının kayıp bulma ihtiyacına cevap bulmak amacıyla kutsala yönelme isteğini karşılamaktadır. Böylece kutsalın alanı genişletilmiş ve çeşitli uygulamalara bir zemin hazırlanmış olmaktadır.

Türklerin zengin, karmaşık ve çok köklü kültürel mirasının etkisi ile şekillenen Kayıperenler'in halk kültüründeki yerinin anlaşılabilmesi için Batı Ege dışındaki bölgelerde de özellikle Marmara ve Balkanlarda araştırılmasına ihtiyaç vardır. Çünkü Anadolu'ya göç eden Türklerle birlikte gelen eski inançlar ve uygulamalar her bölgeye aynı ölçüde ve yoğunlukta dağılmadığından yeni çalışmalar bu konunun aydınlanmasına ışık tutacaktır.

Notlar

1 Şükrü Tekkelioğlu"Kayıp duasını annemden duyardım, -Ya Kayıperen illahlah- diye okurdu, ve hemen kayıbı bulurdu". Sabahat Yücel "Ben Kayıperenlerin ruhuna 3 kulhuvallahü 1 elham okurum, bulurum", Seviç Aksoy" Kayıperenleri duydum, Gayberen derdik, Kayıperen de deniliyor, ruhuna üç ihlas bir Fatiha okurduk", Ayşegül Ekşi, "ben Ödemiş'liyim, Biz Kayıperenleri biliriz.Tayy-i mekandırlar. Babaannemden duyduğuma göre Bozdağ'ın en zirvesinde yaşarlarmış, bu erenler konuşmaz düşünce gücüyle anlaşırlarmış. Mestan Güldağ " Dünyada 18000 evliya hiç eksik olmaz, Bunlar grup gruptur.700ler, 500ler, 300ler, 40 lar, 9 lar, 7 ler, 3 ler, en büyükleri ricalü'lgayberenlerdir. Bunları kimse bilmez, zaman mekânları yoktur, zirvelerde yaşar, kimseye görünmezler. Hatice Zeybek Uslu"Ayvalıklıyım, Midilli Mübadele göçmeni bir ailenin çocuğuyum- Ya Hu Kayıperenlerin yüzü suyu hürmetine gaybımı bul- diye dua ederim." Aybike Melikoğlu" Anneannem Kayıperenlerin ruhuna okur ve kaybını bulurdu, bize de öğretti", Tolunay Duvarcı" Anneannem ve annem bir kayıp durumu olunca hemen Kayıperenlere okurlar, nasıl oluyor anlamadım, kayıp bulunuyor, sanki aralarında garip bir bağlantı var". Resul Sinirda "genelde Kırgız kökenli köylerden yayılarak zamanla adet haline gelmiş bir gelenektir. Biz de aynısını yapardık. Çocukluğumuzda Kayıperenlerin ruhuna 3 ihlas ve 1 Fatiha okurduk ve kayıp bulunurdu bunu yaşamış biriyim".

2 Mehmet Fakıoğlu "Muradı Allah verir ama Kayıperenler Allah'ın sevgili kullarıdır. Onların yüzü suyuna isteriz. Bana babam öğretti". Binnaz Fakıoğlu "Allah'ım beni hiç sıkmaz. Ne zaman bir kayıp olsa Üç ihlas, bir Fatiha Kayıperenlerin ruhuna gönderirim. Onlar tek değilmiş, kırk kişiymişler. Kaybımı buldururlar. Bazen gözümün önünde olan şeyi bulamam ama onları okuyup çağırınca gözümdeki perde kalkar. Aynen insana benzerlermiş, yani insanmışlar. Ama kimseye görünmezler. Görünmez olduklarından mı yoksa kayıp bulduklarından mı bu adı taşıyorlar bilmem? Beni darda bırakmazlar."

3 Necmiye Kapılı "ben ninemden gördüm, Tireliyim, atmış beş yaşındayım, kaybım olunca hep okurum. Bulur gelirler."

4 Füsunkar Yiğit: "yetmiş yaşındayım, annem hocaydı, hep gayberenlere okurdu, ben de ondan öğrendim, inanırım. Dualar boşa gitmez, kayıp nerdeyse çıkar).

Yazarların katkı düzeyleri: Birinci Yazar %100

Contribution Rates of Authors to the Article: First Author %100

Etik komite onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Ethics committee approval: Ethics committee approval is not required for the study.

Finansal destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Support Statement (Optional): No financial support was received for the study.

Çıkar çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Statement of Interest: There is no conflict of interest between the authors of this article.

Kaynakça

Akın, B. (2012). Alpamış destanında Hz. Ali tasavvuru. *Millî Folklor*, 96, 19-28.

Beydili, C. (2005). *Türk mitolojis., Ansiklopedik s*özlük. Yurt.

Büyük Türkçe Sözlük. (1981). (D. M. Doğan. Haz.) Birlik.

Campell, J.(2010). *Kahramanın sonsuz yolculuğu* (S. Gürses, Çev.) Kabalcı.

Cumakunova, G. (2007). Kırgızların mitolojik içerikli destanlarından Kococaş destanı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 36-46.

Çalışkan, E. ve Şerife, S. (2019). Alpamış destanında sayıların anlamları ve değerlendirilmesi üzerine bir inceleme. *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 183-197.

Develioğlu, F. (2007) . *Osmalıca, Türkçe ansiklopedik lügat.* Aydın.

Divanü Lügat'it Türk. Besim Atalay tercümesi. C.I. TDK.

Eröz, M. (1977). *Türkiye'de Alevilik*, *Bektaşilik*. Ötüken.

Kaplan, D. (2011). *Yazılı kaynaklara göre Alevilik*. Diyanet.

Kara,M. (2013) *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. Dergâh.

Kocatürk.V.M. (1968). *Tekke şiiri antolojisi*. Edebiyat.

Köksel, B .(2012). Dede Korkut kitabında dini, mitolojik yardımcı kahraman motifi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (Yıl:16) 1, 73-87.

Köprülü, F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar.* Diyanet.

Köse, N.(2002). *Kococaş destanı*. Milli Folklor.

Melikof, İ. (1993). *Uyur idik uyardılar. Alevi Bektaşi Araştırmaları* (T. Alptekin, Çev.) İstanbul: Cem.

Ocak, A.Y. (2000) *Alevi ve Bektaşi inançlarının İslam öncesi temelleri*. İletişim.

Ocak, A.Y.(2011). *Türk halk Sufiliğine bakışlar*. İletişim.

Oh, E. ve Jorayev M.(2017). Türk kahramanlık destanlarında Şaman etkisi ve Kore destan geleneğinin anlaşılması. *Milli Folklor,* 114,5-15.

Ögel, B.(1971). *Türk mitolojisi*. C.1. TTK.

Pala, İ. (2011). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Kapı.

Türkçe Sözlük (2005). TDK

Uludağ, S. (1995*). "Abdal*" İslam Ansiklopedisi. II. Diyanet Vakfı.

Yılmaz.K.Y.(1995). Rical'ül Gayb. *Altınoluk Dergisi,*118, 32.

Yudakhin, K. K. (1965). *Kyrgyz-Russian dictionary*. Soviet Encyclopaedia.

Yoldaşoğlu, F. (2000). *Alpamış destanı*. AKMB.

Yoldaşoğlu, F. (2007) . Özbek d*estanları 2*, *Melike Ayyar destanı.* (D. Yücel. Haz.) TDK.

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. (This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).